

Säilykö retoromaani?

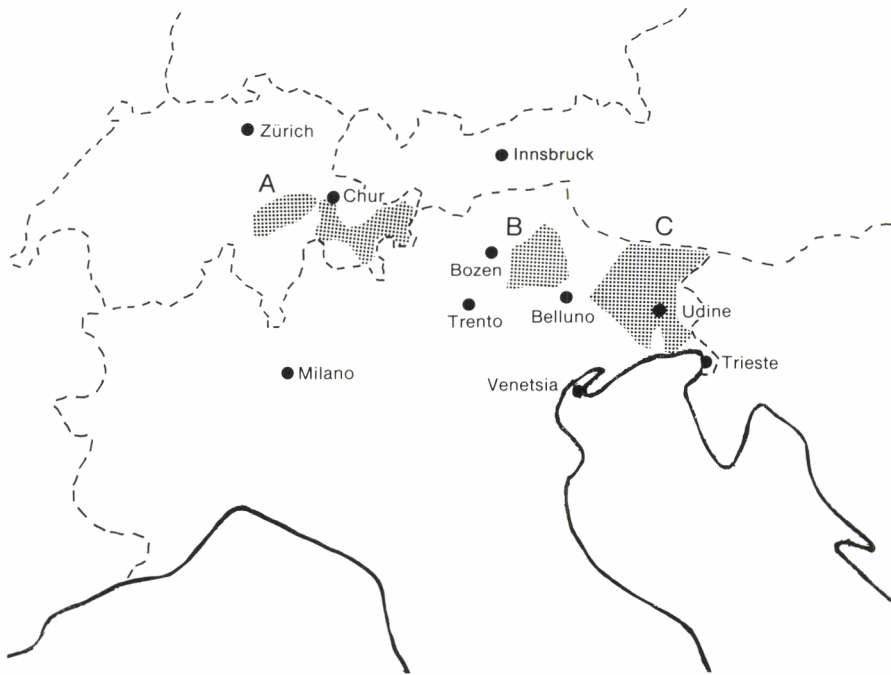
Jaetun vähemmistön historia ja
nykypäivä

Retoromaani kuuluu niihin Euroopan vähemmistökieliin, jotka ovat lähes koko historiansa aikana saaneet kamppaila olemassaolostaan suurempien kielten puristuksessa. Retoromaani ei ole kuitenkaan vielä hävinnyt Euroopan kieli-kartasta, ja viime vuosina ovat eräät merkit osoittaneet jopa sen olevan nous-
semassa aallonpohjasta, johon se oli joutunut tämän vuosisadan puolivälissä.

Retoromaani pohjautuu latinaan ja kuuluu siten romaanisten kielten ryhmään. Se jakaantuu kolmeen maantieteellisesti erilliseen päämuotoon, joiden puhujat nimittävät kieltään eri tavoin: 1) *rumantsch* (etymologisesti < lat. romani-

Katsauksia

- A = Grischunin retoromaani (rumantsch)
- B = Sellavuoriston retoromaani (ladin)
- C = Friulin retoromaani (furlan)

Retoromaanin eri ryhmien nykyiset alueet.

ce), jota puhuu 51 128 ihmistä Grischunin (saks. Graubünden) vuoristokantonnissa Sveitsin itäosassa, 2) *ladin* (< latinus), jota puhuu n. 30 000 ihmistä viidessä laaksossa Sellavuoriston ympärillä Pohjois-Italiassa (kolmessa eri provinssissa: Bozenissa, Trentossa ja Bellunossa), 3) *furlan*, jota puhuu n. 700 000 ihmistä Italian koilliskulmassa Friulin provinssissa (vrt. karttaan). Maantieteellinen yhteys näiden alueiden välillä on katkennut suurimmaksi osaksi jo keskiajalla; viimeiset »sillat» romahtivat 1700-luvulla.

Tällä vuosisadalla on erityisesti taloudellisosiaalinen rakenteenmuutos raskaasti koetellut sekä Sveitsin että Italian

vuoristoseutuja, joilla retoromaanit asuvat. Italian retoromaanit saivat fasismin kaudella kokea lisäksi kieli- ja kulttuurisortoa, jonka haavat eivät ole vielä täysin umpeutuneet. Lähivuodet näyttävät, onko tällaisella pirstoutuneella mutta kulttuuriperinnöltään rikkaalla vähemmistökielellä säilymisen mahdollisuuksia.

Yhteiset juuret

Vuonna 1985 vietettiin retoromaanin kielen 2000-vuotisjuhlaa. Sillä haluttiin palauttaa mieliin, että kielen kehitys lähti käyntiin roomalaisten valloitettua 15 eKr. reetialaisten ja eräiden muiden

Katsauksia

heimojen asuttamat vuoristoalueet. Reetialaiset – ilmeisesti ei-indogermaaninen ja usein etruskeihin yhdistetty kansa – olivat suurin esiroomalainen kansa myöhemmällä retoromaanin alueella, ja he jättivät selviä jälkiä nykyiseen retoromaaniin, etenkin sanastoon. Varsinaisesti retoromaani muodostui vanhempien kerrostumien ja latinan sulautuessa varhaiskeskiajalla, jolloin kielialue käsitti koko Itä-Sveitsin sekä suuria osia Etelä-Saksasta, Itävallasta ja Pohjois-Italiasta Zürichiä, Augsburgia, Salzburgia ja Triesteä myöten. Lukuisat paikannimet esim. nykyisessä Etelä-Baijerissa ja Itävallan länsiosassa kertovat vieläkin tästä Tonavalle asti ulottuneesta roomanisesta asutuksesta. Pohjoisessa retoromaanin-kielinen alue pienentyi varsinkin kahden suuren germaaniheimon vaikutuksesta: alemannien (lännessä) ja baijerilaisten (idässä). Tutkimalla nimistöä ja historiallisia lähteitä on päädytty siihen, että germaanit eivät tunkeutuneet maahan yhtäkkiä vaan että nopeammin germaanistuneen maaseudun keskelle jäi vuosisadoiksi vielä retoromaanisia saarekkeitä, useimmiten entisiä kaupunkeja tai hallintokeskuksia (esim. Salzburg, Regensburg, Freising).

Germaanistuminen eteni kuitenkin hitaasti mutta varmasti kylä kylältä. Grischunin retoromaani joutui puristukseen myös sisältä päin, kun alueelle saksalaisen aateliston toimesta asettui 1200-luvulta lähtien saksankielisiä uudisraivaajia (ns. walserialaisia) keskelle retoromaanista asutusta. Retoromaanien sulatuskyky oli tässä vaiheessa kuitenkin vielä niin suuri, että lukuisia pienehköjä saarekkeitä pystyttiin roomanistamaan jälle. Monet tärkeät alueet, mm. suomalaisillekin tuttu Davosin (retor. Tavau) seutu, saksalaistuivat kuitenkin lopullisesti. Vanhan Rätian itsenäisyyden perinne jatkui myöhäiskeskiajalta vuoteen 1799 itsenäisessä valtiossa »Freistaat der Drei Bünde», mikä osaltaan vaikutti kielirajan vakiintumiseen 1900-luvulle asti.

Sellavuoriston retoromaaneilla ei ollut

koskaan itsenäistä tai edes autonomista poliittista asemaa. Tämä selittää myös heidän kielellisen heräämisensä myöhäisyyden. Friulissa sen sijaan Aquileian piispat säilyttivät itsenäisen asemansa hyvin pitkään ja johtivat 1077–1420 itsenäistä valtiota, Aquileian patriarkaattia, jossa retoromaanin kieltä käytettiin jo kirjakielenä ja runouden luomiseen. Etelästä käsin retoromaani, varsinkin ladinin ja furulanin muodot, joutuivat lombardin ja venetsian paineen alaisiksi; näitä käytettiin pitkään kirjakielenä, ja ne syrjäytyivät vasta myöhäiskeskiajalla Toscanan murteeseen perustuvan italian kirjakielen tieltä. Retoromaanin raja lombardin ja venetsian suuntaan ei ole tosin koskaan ollut yhtä selvä kuin saksan kieleen päin; varsinkin ladinin ja furulanin etelärajalla on yhä laaja siirtymävyöhyke.

Taistelu kielioikeuksista

Itsenäisessä »Freistaat der Drei Bünde» nykyisen Grischunin alueella oli yleisenä viestintäkielenä käytännön syistä saksa tai latina, mutta tällä ei keskiajalla ja uuden ajan alussa ollut retoromaanin kielen kannalta kovin suurta merkitystä, koska kuntien pitkälle viety itsehallinto mahdollisti ja takasi retoromaanin käytön melkein kaikissa asioissa, joissa kuntalainen joutui esivallan kanssa tekemisiin. Uskonpuhdistuksen jälkeen protestanttinen jumalanpalvelus tapahtui retoromaaniksi ja katolilaisetkin ryhtyivät yhä enemmän käyttämään retoromaania kirkon määräämän latinan ohella. 1794 kahdelle päämurteelle sursilvanille ja puterille myönnettiin Grischunissa tasavertainen asema saksan ja italian ohella. Napoleonin liitettyä Grischunin 1803 lopullisesti Sveitsiin päätti uuden kantonin (läänin) hallitus tulkien käyttöön otosta eduskunnassa ja kaikkien lakitekstien kääntämisestä myös retoromaaniksi. Sveitsin valaliitos saksa, ranska ja italia olivat nyt virallisesti tasavertaisia, mutta retoromaanil-

Katsauksia

le tätä asemaa ei katsottu voitavan suoda kielen pienuuden ja yhtenäisen kirja-kielen puuttumisen vuoksi. Grischunin kantonin perustuslaissa retoromaanin virallinen asema säilyi kuitenkin myös vuosien 1880 ja 1892 perustuslainuudistuksissa.

»Stai si defenda romontsch tiu vegl lungatg!» (Nouse puolustamaan vanhaa retoromaanin kieltäsi!) julisti kirjailija Giachen Hasper Muoth sata vuotta sitten ja ilmensi näin retoromaanien kohonnutta itsetuntoa. Viime vuosisadalla ja tämän vuosisadan alussa perustettiin tärkeimmät retoromaanin vaalimiseen tähtäävät kulttuurijärjestöt, Società Retorumantscha ja Lia Rumantscha. Tämän vuosisadan alkukymmeninä retoromaanin kieli ja retoromaaninen kulttuuri tulivat yhä tunnetummiksi muualla Sveitsissä ja näiden oikeudellisen aseman parantamiseen suhtauduttiin myötätuntoisesti. Tämä mahdollisti sen, että vuonna 1938 järjestetyssä kansanäänestyksessä retoromaani hyväksyttiin ylivoimaisella enemmistöllä Sveitsin neljänneksi kansalliskieleksi. Retoromaanille ei valaliitossa kuitenkaan suotu saksan, ranskan ja italian tavoin virallisen kielen asemaa, joten käytännön seuraukset rajoittuivat lähinnä tukirahojen kasvamiseen. Kyseessä oli pikemmin tunnustus sekä vastaus Saksan ja Italian uhkalle; Italian fasistit väittivät retoromaanin olevan vain italian murre ja kaavailivat näillä perustein myös Sveitsin retoromaaninkielisten alueiden liittämistä Italiaan. Kielen tietoinen vaaliminen säilyi pitkään vain kulttuurieliitin harrastuksena, ja saksan kieli eteni jatkuvasti.

Turismi oli jo vuosisadan alusta lähtien tehnyt tuloaan joillekin alueille ja johtanut mm. Ylä-Engadinin ja St. Moritzin (retoromaaniksi San Murezzan) osittaiseen saksalaistumiseen. Grischunin kantonin kuntien laaja itsemääräämisoikeus oli pitkään suojellut retoromaania, mutta varsinkin toisen maailmansodan jälkeisessä rakenteen- ja asen-

teenmuutoksessa se kääntyi kieltä vastaan. Kielen arvostus laski maatalousvaltaisen yhteiskunnan väistyessä ja saksankielisen opetuksen ja joukkoviestinnän tunkeutuessa joka kylään; moni kunta ryhtyi tiedotuksissaan, kunnankokouksissa ja koulukielenä käyttämään saksaa pienekin saksankielisen vähemmistön takia. Assimilointikyky hävisi sitä mukaa. Sveitsin kolmen pääkielen suhteen noudatetaan alueperiaatetta (Territorialprinzip, ius soli): muualta saksan-, ranskan- tai italiankieliselle alueelle muuttavan on kieleltään täysin sopeuduttava. Kaksikielisyttä voi kyllä esiintyä tarkkaan määritetyllä kielirajalla, mutta toisen kielen muodostamia saarekkeita ei hyväksytä. Näiden kielten rajat eivät olekaan juuri liikkuneet tuhannen viime vuoden aikana. Retoromaanin suhteen ius soli ei toteudu, ja sen lakisääteistämistä on viime aikoina vaadittu voimakkaasti.

Italian retoromaanien oikeudellinen asema on kautta aikojen ollut huonompi. Friulin retoromaanin puhujien turvana on kuitenkin aina ollut heidän määränsä sekä Aquileian patriarkaatin historiallisen perinteen synnyttämä yhteenkuuluvuuden tunne. Furlanilla on vanhastaan ollut vahva asema myös paikallisen kirkon piirissä. Itävalta-Unkarin väestönlaskennassa 1857 furlan ensimmäisen kerran tunnustettiin virallisesti itsenäiseksi kieleksi. Kun suurin osa Friulia 1866 oli liitetty Italiaan, ei tämä tunnustus kuitenkaan enää pätenyt: Italian hallitukset ovat kiistäneet furlanilta kielioikeudet. Sellavuoriston retoromaanin, ladinin, puhujat jäivät vielä vuoteen 1918 Habsburgien alaisiksi, mutta kielitietoisuus oli täällä herännyt niin myöhään, että ladinin puhujat eivät osanneet vaatia itselleen oikeuksia Habsburgien monarkian liberaalin kielipolitiikan kaudella 1860-luvulta lähtien. Ladinin puhujien yhteenkuuluvuuden tunne kuitenkin kasvoi, ja yhteyksiä etsittiin Friuliin ja Grischuniin päin. 1905 perustettiin ensimmäinen kaikkien ladi-

Katsauksia

nin puhujien yhteinen järjestö Union ladina, joka julkaisi ladininkielisiä lehtiä, pyrki ladininpuhujien yhdistämiseen ja vaati kielioikeuksia.

Ensimmäisen maailmansodan rintamalinjat kulkivat paljolti retoromaanien asuttamien alueiden halki ja tällä oli tuhoisia seurauksia etenkin ladinin puhujille. Ladinilaisen alueen asukkaat säilyivät loppuun asti uskollisuutensa Tirolille ja Itävallalle: Itävallan kanssa he olivat vuosisatoja olleet historiallisessa yhteydessä ja siltä he toivoivat parempaa kohtelua ladinin kielelle ja ladinilaiselle kulttuurille. Sodan voittaja Italia suhtautui ladinilaisten vaatimuksiin tämän vuoksi hyvin torjuvasti ja sai oman kantansa myös Pariisin rauhankonferenssissä hyväksytyksi. Jo ennen fasistien valtaanpääsyä vaikutusvaltaiset henkilöt tähtäsivät retoromaanien täydelliseen italialaistamiseen, mutta varsinkin vuoden 1922 jälkeen tämä tuli Mussolinin hallituksen linjaksi, jota yritettiin toteuttaa monella tavalla. Friulissa kiellettiin vuosisatoja jatkunut furlanin käyttö kirkossa. Furlanilaisia pappeja jopa kyyditettiin muualle Italiaan. Furlanin ja ladinin käyttö julkisuudessa kiellettiin, ja koululaisia kiellettiin välitunneilla puhumasta retoromaania. Paikannimet italialaistettiin vuoden 1923 lailla järjestelmällisesti ja retoromaanisten sukunimien italialaistamisohjelma käynnistettiin. Nimitys Ladinia tai ladino kiellettiin. Kuntien autonomia poistettiin 1925, ja tilalle tulivat fasistiset käskynhaltijat. Vakava isku oli ladinilaisen alueen hallinnollinen jako kahteen (1923) ja myöhemmin (1927) kolmeen osaan. 1928 retoromaaneilta evättiin yhdessä Italian saksankielisten kanssa mahdollisuus päästä Italian valtion virkoihin.

Toisen maailmansodan puhjettua Saksa ja Italia suunnittelivat jopa koko ladininkielisen väestön siirtoa pohjoiseen. Italiankielisen väestön muutttoa alueelle suosittiin, ja niinpä mm. Cortina d'Ampezzossa ladininpuhujien osuus väheni

huomattavasti jo ennen toista maailmansotaa.

Sodan päätyttyä Italian retoromaaneissa heräsi uutta toivoa autonomian saavuttamisesta. Vuoden 1946 Pariisin rauhankonferenssille lähetettiin vetoamus Sellavuoriston retoromaaninkielisen alueen yhdistämisen ja kielioikeuksien myöntämisen puolesta. Mussolinin hallituksen määräämä hallinnollinen kolmijako kuitenkin säilyi, ja ladinilaiset joutuivat taistelemaan oikeuksistaan kolmessa eri provinssissa. Italialle jääneen saksankielisen Etelä-Tirolin suhteen Rooman hallituksen oli pakko tehdä joitakin myönnytyksiä, ja tässä saksalaisenemmistöisessä Bozenin provinssissa ladinilaisten oikeudellinen asema on myöhemmin kehittynyt kaikkein suotuisimmin. Vuonna 1951 ladin mainittiin Bozenin provinssin laissa ensimmäisen kerran virallisena kieliryhmänä saksan ja italian ohella. Tämä koski kuitenkin vain noin puolta ladinia puhuvista: Bellunon ja Trenton provinssien ladinit jäivät vielä pitkäksi aikaa ilman kielioikeuksia. Bozenin provinssiin kuuluvan alueen kouluissa ladinia on vuodesta 1948 lähtien opetettu yhden tai kahden viikkotunnin verran; muista tunteista määrättiin pidettäväksi puolet italiaksi ja puolet saksaksi. Tuskin missään muualla Euroopassa käytetään kansakoulun ensimmäisiltä luokilta lähtien kolmea kieltä rinnakkain! Bozenin provinssissa aloitettiin 1955 ensimmäiset radion koelähetykset ladiniksi. Ladinilaisten kielitietoisuus oli sotien ja sortokauden jälkeen vahva, mutta takaiskuja aiheuttivat taloudellissosiaalinen rakenteenmuutos ja erityisesti turismin kasvu. Esim. Cortina d'Ampezzoon virtasi vuoden 1956 talviolympialaisten yhteydessä niin paljon italiantielisiä, että retoromaanit huomasivat olympialaisten jälkeen jääneensä vähemmistöön.

Friulin retoromaania ei tunnustettu sodan jälkeenkään, ja vahvistunut kielitietoisuus ilmeni lähinnä kulttuurin uutena nousuna. Elokuvaohjaaja ja runoilij

Katsauksia

ja Pier Paolo Pasolini perusti 1945 »Academiuta di lenga furlanan» Friulin retoromaanisen kirjallisuuden edistämiseksi. Pasolinista kehittyi vuonna 1942 julkaistun esikoisteoksen jälkeen merkittävin furlaniksi kirjoittava runoilija, ja hänen teoksiaan on käännetty laajalti italiaksi ja muille kielille. Pasolini kehotti ohjelmanjulistuksessaan 1945 keräämään vahvan kirjallisuuden perustaksi suullista kansanperinnettä, ja hän keräsi ja julkaisi itse mm. laajan kansanlaulu-antologian. Pasolinin rinnalle kehittyi kokonainen furlanilainen kirjailijasukupolvi, joka niitti laajasti mainetta Italian rajojen ulkopuolellakin: Domenico Naldini, Franco de Gironcoli, Mario Argante, Elio Bartolini, Luciano Morandini jne.

Retoromaanin monet kirjakielen

Kuten useissa Euroopan vähemmistökielessä on retoromaanissakin vakiintuneen kirjakielen puuttuminen suurena ongelmana. Sitä mutkistaa lisäksi kielialueen kolmijako. Vielä kahdeksankymmenluvun alussa ei ollut päästy missään ryhmässä yleisesti hyväksytyyn yhtenäiseen kirjakieleen, saati koko retoromaanin yhteiseen kirjakieleen, jollainen lieneekin historiallisista ja maantieteellisistä syistä mahdoton toteuttaa.

Vähiten ongelmia tässä suhteessa on retoromaanin suurimman ryhmän furlanin puhujilla. Vaikka Società Filologica Friulanan esittämää yhtenäistä kirjakieltä ei toisen maailmansodan jälkeen hyväksytykään yleisesti, ymmärtävät furlanin kahden päämurrealueen puhujat toistensa kieltä. Friulin alueen retoromaaneilla on myös pisimmät kirjalliset perinteet: hallintoon liittyviä tekstejä on jo 1200-luvulta, ja ensimmäinen säilynyt furlaninkielinen runo on vuodelta 1380.

Sellavuoriston ladinin myöhäsyntyisten kirjakielten yhdistämisestä on yritetty muutaman kerran mutta tuloksetta: jokainen viidestä päälaaksosta käyttää edelleen omaa kirjakieltään.

Grischunin alueella sysäyksen retoromaanin käyttöön otolle kirjakielenä antoi uskonpuhdistus; 1560 ilmestyi Jachen Bifrunin huolellinen Uuden testamentin Valladerin – murteinen käännös. Ainoa mahdollinen keskus Chur (entisen Rätian pääkaupunki) oli kuitenkin alkanut saksalaistua jo 1464 tulipalon jälkeisen uudelleenrakentamisen yhteydessä, ja laaksojen eristyneisyys toisistaan sekä varsinkin uskonnollinen jako protestantteihin ja katolisiin johtivat alusta lähtien useiden eri kirjakieli- ja murteiden vakiintumiseen. Kirjallisessa käytössä on nykyään viisi eri kirjakieltä; esim. Grischunin kantoni joutuu painattamaan koulukirjat saksaksi, italiaksi sekä noilla viidellä retoromaanin kielellä. Yhdistämisyrityksiä on kyllä ollut 1700-luvun lopulta lähtien, mutta ne ovat aina kaatuneet esittäjän tai esitetyn kielimuodon uskonnolliseen tai poliittiseen leimautumiseen.

Lupaava yritys uudeksi kirjakieleksi on Zürichin yliopiston vertailevan romaanisen kielitieteen professorin Heinrich Schmidin 1982 esittämä rumantsch grischun. Tässä »uudessa» kirjakieleessä on kielitieteellisesti kiinnostavalla tavalla yhdistetty systemaattisesti tähänastiset päämurteet suosimatta erityisesti mitään murretta, kuten oli tehty aiemmissa ehdotuksissa yhtenäiseksi kirjakieleksi. Uusi rumantsch grischun rakentuu sanaston, morfologian ja syntaksin osalta yksinkertaisella tavalla: kolmesta päämuodosta (valladerin, surmiranin ja sursilvanin murteet) valitaan 2 : 1 -säännön mukaan yleisin muoto. Useimmissa tapauksissa tämä johtaa tulokseen; jos ei, käytetään hyväksi muita murteita. Suppeita sanakirjoja ja kieliopeja julkaistiin jo 1982, ja sen jälkeen on ilmestynyt jo laajempiakin oppikirjoja.

Uusi kirjakieli, jota kaikki Grischunin retoromaanin puhujat ymmärtävät, on saavuttanut lyhyessä ajassa hämmästyttävän suuren suosion. Sitä käytetään painettuna monissa virallisissa ja epävirallisissa yhteyksissä, ja mm. Sveitsin

Katsauksia

liittovaltion presidentti on käyttänyt sitä puheissaan. Schmidin ja Lia Rumantschan mukaan tarkoitus on toistaiseksi käyttää rumantsch grischunia kirjakielenä niissä tapauksissa, joissa tähän saakka on yhtenäisen kirjakielen puuttuessa käytetty saksaa.

Perinnäiset kirjakielet voidaan kuitenkin syrjäyttää ja ottaa rumantsch grischun koulukieleksikin vasta sitten, kun se on vakiinnuttanut asemansa. Se loisi myös edellytykset rumantsch grischunin tunnustamiselle liittovaltion viralliseksi kieleksi.

Lia Rumantscha on jo perustanut käännöstoimiston, joka kääntää viranomaisille ja yksityisille tekstejä uudelle kirjakielelle. Kiintoisaa on, että tämän käännöstoimiston kustantaa ranskankielinen Geneven kantoni, joka näin siis harjoittaa yhteisromaanista kieli- ja kulttuuripolitiikkaa. Lia Rumantschan vapaaehtoiset rumantsch grischunin kurssit ovat saavuttaneet suurta suosiota.

Tutkimusta kielen säilyttämiseksi

Retoromaania on tutkittu romaanisen kielitieteen synnystä lähtien lukuisissa eri yliopistoissa retoromaanisen alueen ulkopuolella, mutta sitä harrastetaan myös itse kielialueella, jolla pyritään tukemaan samalla kielen säilymistä.

Retoromaanin eri muotojen yhtäläisyyksiin kiinnitettiin huomiota jo 1600-luvulta lähtien, ja 1800-luvun alussa ilmestyi retoromaanin kielen alueella useita sanakirjoja ja kielioppeja. Tieteellisen perustan retoromaanin luokitukselle itsenäiseksi romaaniseksi kieleksi sekä kolmen pääalueen historiallisen yhtenäisyyden tunnustamiselle loi kielentutkija G. I. Ascoli vuonna 1873 julkaisemallaan teoksellaan »Saggi ladini».

Grischunissa vuonna 1895 perustettu yhdistys Società Retorumantscha tähtäsi alusta lähtien kielen muistomerkkien keräämiseen sekä tieteelliseen tutkimiseen mutta joutui Lia Rumantschan perusta-

miseen saakka (1919) huolehtimaan myös kulttuurityöstä. Grischunin retoromaani ja kielentutkija Robert de Planta (1864–1939) aloitti vuonna 1898 suuren murrenäytteiden keruun; vuodesta 1913 hän keräsi aineistoa myös paikkanimiteosta varten. Vuodesta 1938 lähtien on ilmestynyt Dicziunari Rumantsch Grischun, R. de Plantan 1904 alulle panema suuri murresanakirja, jonka artikkelit käsittelevät laajasti myös sanojen historiaa sekä kansanperinnettä ja kirjallisuutta. Tähän asti on julkaistu 8 osaa kirjaimeen H asti, joten viimeiset osat ilmestynevät vasta ensi vuosituhanella. Sanakirjan julkaisemisen ohella sanakirjan instituutti huolehtii mm. Grischunin retoromaanin uudissanonjen luomisesta – vaikea kysymys vähemmistökielille, jonka sanasto on pitkään ollut maatalousvaltaista. Friulin retoromaanin tieteelliseen tutkimukseen tähtäävä seura Società Filologica Friulana perustettiin 1919. Se on harjoittanut alusta lähtien myös kulttuurityötä, mm. julkaisemalla vuosina 1919–74 yli 10 000 teosta furlaniksi. Sen aloitteesta syntyi myös suuri kielitieteellinen karttateos Friulin retoromaanista.

Toiveita uudesta noususta

Retoromaanisten alueiden kehitys tällä vuosisadalla ei ole kulkenut samaan tahtiin. Sosiaalis-taloudellinen kehitys sekä ladinin ja furlanin osalta myös valtion harjoittama sorto olivat saaneet aikaan alennustilan, joka oli vähällä johtaa ainakin kahden pienemmän ryhmän – Grischunin ja Sellavuoriston retoromaanin – lopulliseen heikentymiseen ja kuitistumiseen folklorekieliksi. Seitsen- ja varsinkin kahdeksankymmenluvulla on kuitenkin näkyneet rohkaisevia merkkejä suunnanmuutoksesta.

Grischunissa havahdutti retoromaanin hälyttävä väheneminen vuosien 1970 ja 1980 väestönlaskentojen välillä viimein laajat piirit. Viime vuosisadan 121 retoromaanisesta kunnasta oli 1970 vielä 80

Katsauksia

enemmistöltään retoromaaninkielisiä mutta 1980 enää 73. Retoromaaninkielinen väestö oli sitä paitsi keski-ikältään huomattavasti muuta väestöä vanhemmaa. Hälyttävää oli myös se, että joissakin vaaravyöhykkeen kunnissa ihmiset väestönlaskennassa »vaihtoivat äidinkieltä»: saksankielisten osuus nousi huomattavasti, vaikka kuntaan ei ollut tullut juuri lainkaan uusia asukkaita ja kuolleisuus oli pieni. Lia Rumantschan sihteerin sosiolingvisti Bernard Cathomasin johdolla kehitettiin tavoiteohjelma, jolla pyritään saattamaan retoromaani taas käyttökelpoiseksi ja nostamaan sen arvostusta. Tavoitteiksi asetettiin

- virallisesti tunnustettu kielialue, jossa retoromaania voidaan käyttää kaikissa yhteyksissä
- työmahdollisuuksien turvaaminen alueella
- yhtenäinen kirjakieli nykyisten viiden sijasta
- retoromaaninkielistä opetusta kaikilla asteilla
- retoromaaninkielinen päivälehti, radiokanava sekä päivittäisiä televisiolähettyksiä
- vahva kulttuurielämä,
- kielen arvostuksen nostaminen sekä kielialueen sisällä että sen ulkopuolella.

Jotkut tavoitteista on jo pystytty toteuttamaan, ja suurimpia edistysaskeleita lienee uusi kirjakieli rumantsch grischun, jonka tulevaisuus näyttää lupaavalta. Grischunissa on valmisteilla ius soli -periaatteen mukainen kielilaki, joka takaisi retoromaanin kielioikeudet perinnäisellä kielialueella. Alueen kansakouluissa opetus annetaan retoromaaniksi nykyään vain neljänä ensimmäisenä vuotena; sitä laajennetaan ja retoromaania pyritään opettamaan myös keskikoulussa ja lukiossa sekä ammattiopilaitoksissa. Grischunin kantoni on tehnyt 1984 päätöksen retoromaanin hyväksymisestä ylioppilaskirjoitusten kieleksi. Lia Rumantscha järjestää

muunkielisille joka kunnassa retoromaanin kursseja assimilaation edistämiseksi. Retoromaaninkieliset radio- ja televisio-ohjelmat ovat lisääntyneet kahdeksankymmenluvulla; nykyisin radiolähettyksiä on 2–3 tuntia päivässä ja televisiolähettyksiä 1–2 tuntia viikossa. 1985 filmattiin ensimmäinen pitkä retoromaaninkielinen televisiofilmi. Eri sanomalehtien yhdistämistä yhteiseksi päivälehdeksi suunnitellaan. Elokuussa 1985 Savogninissa pidetyt retoromaanin kielen ja retoromaanisen kulttuurin 2000-vuotisjuhlalat olivat jo selvä merkki nuortenkin kasvavasta kieli- ja kulttuuritietoisuudesta. Kirjallisuusesitykset, perinnäiset pelit ja retoromaaniset rokkikonsertit vetivät yleisöä ennätysmäärin. Merkinä asenteiden muuttumisesta voi pitää myös vuoden 1984 kansanäänestystulosta Ylä-Engadinin La Puntin kunnassa. Kunta oli siellä siirtynyt saksankielisen turismin vaikutuksesta käyttämään saksaa virallisena ja koulun kielenä mutta päätti äänestyksen jälkeen palata taas käyttämään retoromaania. Retoromaanin kirjallisuus ja kulttuuri ovat herättäneet yhä enemmän kiintoa muilla kielialueilla, mikä ilmenee käänntösten kasvavana määränä.

Vuoden 1972 autonomia-asetus oli Sellavuoriston retoromaaneille tärkeä askel, ja se vahvisti kieli-identiteettiä saksan tai italian uhkaamalla alueilla. Lakisääteisen tuen turvin on voitu perustaa kulttuuri-instituutteja (Majon di Fashegn 1975 ja Micura de Rü 1976), jotka ovat julkaisseet sanakirjoja, kielioppeja sekä kirjallisuutta ja pitävät yhteyttä ladinia tutkiviin tutkimuslaitoksiin. Lain määräysten mukaisesti on lastentarhoissa siirrytty käyttämään yksinomaan ladinia. Vuodesta 1980 lähtien on retoromaanin opetusta lisätty ylemmissä kouluissakin. Opettajanvirkojen haussa ladininpuhujilla on nyt lakisääteisesti etusija. Ladiniksi ei julkaista vielä päivä- tai edes viikkolehtiä, mutta alueen saksan- ja italiankieliset lehdet julkaisevat säännöllisesti palstoja ladi-

Katsauksia

niksi. Italian valtiollinen radioyhtiö on ryhtynyt lähettämään lyhyitä päivittäisiä uutislähetyksiä ladiniksi. Televisiolähetykset eivät ole vuoden 1979 kokeilun jälkeen lisääntyneet, eikä Sveitsin television retoromaaninkielisiä lähetyksiä lupauksista huolimatta vielä levitetä alueelle. Tunnusomaista Sellavuoriston retoromaanin tilanteelle ovat hallinnollisesta kolmijaosta johtuvat suuret alue-erot. Autonomia-asetuksen määräykset toteutetaan täysimääräisesti vain Bozenin provinssissa sekä rajallisesti Trenton provinssissa. Trenton provinssin ladinin ovat kuitenkin pitkällisen poliittisen taistelun jälkeen saavuttaneet jotain, mitä muilta retoromaaneilta vielä puuttuu: 1976 voimaan astuneessa tämän provinssin laissa luetellaan *ius soli* -periaatteen mukaan yksiselitteisesti retoromaaniset kunnat ja taataan koko laakson retoromaaniselle kulttuurille suojele ja tuki.

Täysin vaille tukea ovat sen sijaan jääneet Bellunon provinssin ladinin. He eivät voi seurata retoromaaninkielisiä radiolähetyksiä, kouluissa ei opeteta ladinia eikä Bellunon provinssi tunnusta kieltä edes virallisesti. Kaikkien Sellaavuoriston retoromaaninkielisten alueiden yhdistämistä on kuitenkin ruvettu vaatimaan yhä ponnekkammin. Italian vuoden 1981 väestönlaskennan yhteydessä vain Bozenin provinssin ladinin saivat ilmoittaa retoromaanin äidinkielen. Vastoin ennako-odotuksia ilmoittautui retoromaaninkielisiksi 17 700 ihmistä, mikä merkitsi 14 %:n lisäystä vuoden 1971 tulokseen. Sveitsin retoromaanien uusi kirjakieli on myös johtanut siihen, että on alettu vaatia Sellaavuoriston retoromaanin kirjakielten yhdistämistä.

Myös Friulissa kielitietoisuus on noussut ja esim. kaupunkien yläluokkakin käyttää taas entistä enemmän furlania. Papiston keskuudessa syntyneen kieliliikkeen ansiosta kirkko on palaamassa furlanin laajamittaiseen käyttöön, joka vallitsi ennen Mussolinin kautta. Uusiakin liturgia tekstejä käännetään furlaniksi. Italian radioyhtiöllä on lyhyitä radiolähetyksiä furlaniksi, samoin yksityisillä radioasemilla. Vuodesta 1956 lähtien furlania on voitu opiskella yksityisissä kouluissa, ja useissa kunnankouluissa opetetaan jo paikallista historiaa ja maantietoa furlaniksi. Sveitsin retoromaanit ovat vuoden 1976 maanjäristyksen jälkeen lahjoittaneet koulurakennuksen, joka toimii nykyään mallikouluna ja koulutuskeskuksena. Valmisteilla on laki, jonka on määrä taata furlanin opetus kouluissa.

Vuodesta 1954 lähtien on järjestetty kaikkien retoromaaninkielisten alueiden edustajien kokouksia. Ne ovat puolestaan antaneet virikkeitä ja kasvattaneet retoromaanien yhteenkuuluvuuden tunnetta.

CHRISTIAN KRÖTZL

KIRJALLISUUTTA

- BEZZOLA, RETO R. 1979: *Litteratura dals Rumauntschs e Ladins. Cuir.*
- CAMARTIN, ISO 1985: *Nichts als Worte? Ein Plädoyer für Kleinsprachen.* Zürich—München.
- CATRINA, WERNER 1983: *Die Rätoromanen zwischen Resignation und Aufbruch.* Zürich.
- ROHLFS, GERHARD 1975: *Rätoromanisch. Die Sonderstellung des Rätoromanischen zwischen Italienisch und Französisch.* München.